७. आतिथ्यम्

तृतीयः भागः

चित्रं पश्यन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

प्रश्नाः ?

1. चित्रे किं दृश्यते ?
2. चित्रे स्थिताः जनाः किं किं कुर्वन्ति ?
3. चित्रं दृष्ट्वा किम् अवगतवान् ?

नेपथ्यम्

★ भारतीयसंस्कृतौ अतिथिसत्कारः प्रधानविषयः । ''अतिथिदेवो भव'' इति उपनिषद्वाक्यम् । अतिथिं दैवमिति मत्वा सम्मानं कुर्यात् इत्यर्थः । ईदृशवाक्यम् आजीवनम् आचरितवतः महापुरुषस्य रन्तिदेवस्य चरितं महाभारते, भागवतेऽपि लिखितमस्ति ।

तस्य दातृत्वगुणं छात्राः जानन्तु इति उद्देश्येन, तस्य चरितम् पाठ्यांशरूपेणात्र स्वीकृतम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगाहनम् अभिवर्धयन्तु ।

© SCERT not to be republished

(भरतवंशीयेषु राजसु रन्तिदेवः महान् उदारः । सः राजा समस्तं दानरूपेण दत्त्वा दारिद्र्यमनुभवन् सकुटुम्बं वने वसति स्म । एकस्मिन् दिने ....)

राजपत्नी - प्रभो ! पादौ प्रक्षाल्य आगच्छन्तु । भगवदनुग्रहेण अद्य खादितुम् आहारः लब्धः । पातुं जलमपि प्राप्तम् । सत्वरं सपुत्रः आगच्छन्तु ।

रन्तिदेवः - देवि ! एष एव प्रसादः । क्षणकालं तिष्ठ । अतिथिदेवाय प्रतीक्षां कुर्वः । ''केवलाघो भवति केवलादी'' इति श्रुतिवाक्याम् । यः अतिथये अदत्त्वा खादति सः पापं खादतीति शास्त्रनियमः भवत्याः ज्ञातपूर्व एव । अतः अतिथिं विना कथं ....

राजपत्नी - अस्तु स्वामिन् !

भिक्षुकः - (आगत्य) भवति भिक्षां देहि ! क्षुधा माम् अतीव बाधते ।
मातः मम उदरपूरणाय ....

रन्तिदेवः - (ससन्तोषम्)

अभ्यागतो ज्ञातपूर्वो अज्ञातोऽतिथिरुच्यते ।
तयोः पूजां द्विजः कुर्यादिति पौराणिकी स्मृतिः ।।

इदानीम् अतिथिः आगतवान् ।

राजपत्नी - (स्वीकुरु) (अन्ने अर्धभागं भिक्षुकाय ददाति) प्रभो ! भोजनार्थं पुत्रेण सह आगच्छतु भवान् (यदा .... उपक्रमते.............)

© SCERT not to be republished

ब्राह्मणः - जननि ! भिक्षां देहि ? (उच्चैः)

राजपत्नी - तिष्ठतु क्षणम् (ओदनं द्विधा विभज्य एकं भागम् आनीय) स्वीकरोतु भवान् ।

निषादः - (आगत्य) अम्ब ! ओदनं खादित्वा एकसप्ताहकालः अभवत् । किञ्चित् ददातु ।

राजपत्नी - अये ! स्वीकुरु । (ओदनं सर्वं ददाति)

रन्तिदेवः - देवि । सुकार्यं कृतवती ।

अतिथिर्यत्र भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥

अतिथिः - निराहारेण गृहात् गच्छति चेत् सः स्वकीयं पापं दत्त्वा
अस्माकं पुण्यमादाय गच्छतीति आर्योक्तिः । एतादृशात् दोषात् वयं विमुक्ताः ।

राजपत्नी - इदानीं केवलं जलपानं कुर्याम ।

पथिकः - अम्ब ! बहु पिपासा अस्ति । किञ्चित् जलं ददातु ।

राजपत्नी - स्वीकुरु (तस्मै जलं ददाति) ।

रन्तिदेवः - कल्याणि ! तव साहचर्यं मम भाग्यवशात् लब्धम् । मम मनोभावं ज्ञात्वा आचरसि त्वम् । अत एव वदन्ति ....

अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमा सखी ।
भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तरिष्यतः ॥ इति ।

एतत् सत्यम् । अत एव 'अर्धाङ्गी' इति पदं सार्थकं भवति । भवती सुखदुःखेषु मम सखी एव । यद्यत् करोमि तत्तत् सर्वं सफलं भवति । कारणं तव सहयोग एव । धन्योऽस्मि देवि । (सानन्दं)

भिक्षुकः - (प्रविश्य) अम्ब ! बुभुक्षापीडितः अस्मि ।

राजपत्नी - इदानीं कर्तव्यं .... (प्रश्नार्थकेन भर्तारं दृष्ट्वा)

रन्तिदेवः - दैवं प्रार्थयामि ....

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम् ॥

ब्रह्मादिदेवाः - प्रत्यक्षीभूय राजन् । तव अतिथिसेवातत्परतया निःस्वार्थदानगुणेन च वयं सन्तुष्टाः । वरं वृणीष्व ।

रन्तिदेवः - मम एतदेवाभीष्टम् ।

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग्भवेत् ॥

देवाः - "तथास्तु" अहो धन्यो भवान् । चिरकीर्तिर्भव ।
(रन्तिदेवः, तस्य पत्नीपुत्रादयः, मोक्षमार्गे प्रस्थिताः)

© SCERT not to be republished

कविपरिचयः

व्यासमहर्षिणा विरचिते भागवते भारते च रन्तिदेवचरितमस्ति । व्यासस्य पूर्णनाम कृष्णद्वैपायनः, वेदविभजनं कृतवानिति तस्य वेदव्यासः इत्यपि नाम ।

व्यासः अष्टादशपुराणानि, अष्टादशपर्वात्मकं महाभारतम्, भागवतादिविविधग्रन्थान् व्यरचयत् । अस्मिन् पाठ्यांशे महाभारते स्थिता रन्तिदेवकथा सम्भाषणरुपेण प्रस्तुता ।

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगाहनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. भवतः गृहम् आगतानाम् अतिथीनां मर्यादां भवन्तः कथं कुर्वन्ति ?

२. रन्तिदेवः सर्वस्वं दानं कृतवान् ? भवन्तः कदापि किमपि दानं कुतवन्तः किम् ?

३. अतिथयः नाम के ?

४. आतिथ्यं नाम किम् ?

५. पाठ्यांशे कस्य पात्रं भवते रोचते ? किमर्थम् ?

आ. पाठं पठित्वा पाठे स्थितानि सम्बोधनार्थकपदानि, क्रियापदानि अन्विष्य तेषामधः रेखाङ्कनं कुर्वन्तु । तेषाम् अर्थान् जानन्तु ।

इ. अधः दत्तानि वाक्यानि कः कं प्रति उक्तवानिति लिखन्तु ।

१. केवलाघो भवति केवलादी ।

२. क्षुधा माम् अतीव बाधते ।

३. सः स्वकीयं पापं दत्त्वा अस्माकं पुण्यम् आदाय गच्छति ।

४. 'अर्धाङ्गी' इति पदं सार्थकं भवति ।

५. वरं वृणीष्व ।

ई. अधः दत्तं परिच्छेदं पठित्वा समाधानानि लिखन्तु ।

पूर्वम् अन्धकासुरो नाम राक्षसः देवताभ्यः वरं प्राप्य दुर्जयः सन् भूलोके जनान् विशेषतः पीडयति स्म । कोऽपि देवः तं सम्मुखीकर्तुं संहर्तुं वा न शक्तवान् आसीत् । अथ कदाचित् सर्वे देवाः सम्भूय निर्णीतवन्तः यत् सर्वे देवाः स्वशक्तेः कञ्चित् अंशं दद्युः । "ततः

© SCERT not to be republished

समुदितशक्तेः प्रयोगेण अन्धकासुरः मारणीयः'' इति । ततः सर्वे देवाः स्वस्य अंशं दत्तवन्तः । ब्रह्मणः शक्तेः अंशतः ब्राह्मी सृष्टा । महेश्वरस्य अंशतः 'माहेश्वरी' समुद्भूता । कुमारस्य (सुब्रह्मण्यस्य) अंशतः 'कौमारी' समुत्पन्ना । विष्णोः अंशतः वैष्णवी निर्मिता । यमस्य अंशतः ''वराही'' समुत्पन्ना अभवत् । इन्द्रस्य अंशतः 'इन्द्राणी' विनिर्मिता । महारुद्रस्य अंशतः 'चामुण्डा' उत्पन्ना । एताः सप्तशक्तयः सम्भूय लोककण्टकम् अन्धकासुरं नाशितवत्यः ।

१. अन्धकासुरं काः नाशितवत्यः ?

२. एताः सप्तशक्तयः केषां सन्ति ?

३. महेश्वरस्य अंशतः का समुद्भूता ?

४. वाराही कस्मात् अंशात् निर्मिता ?

५. वैष्णवी शक्तिः कस्य अंशः ?

६. सप्तशक्तीनां नामानि लिखन्तु ?

उ. पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. अर्धाङ्गी इति पदं कथं सार्थकं भवति ?

२. भोजनप्राप्ते रन्तिदेवः कस्य प्रतीक्षां कृतवान् ? किमर्थम् ?

३. राजपत्नी कस्मै कि किं दत्तवती ?

४. अतिथिः निराशया किमर्थं न गच्छेत् ?

५. रन्तिदेवस्य गृहं प्रति के के आगताः? ते किं किं पृष्टवन्तः ?

६. रन्तिदेवः केन श्लोकेन देवं प्रार्थितवान् तस्य भावः कः ?

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. भवन्तः अतिथीनाम् आगमने किं करिष्यन्ति ?

२. अस्याः कथाथाः शीर्षिका समीचीना वा ? किमर्थं ? कारणानि लिखन्तु ?

३. पाठ्यकथांशाधारेण गृहीतव्याः सुगुणाः के ?

४. पाठे स्थितान् श्लोकान् सम्यक् पठित्वा तेषां भावान् स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

५. याचकाः सर्वत्र हस्तं प्रसार्य याचन्ते । कीदृशेभ्यः याचकेभ्यः दानं कर्तव्यम् इति भावयन्ति? लिखन्तु ?

© SCERT not to be republished

आ. अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. 'दातृत्ववैशिष्ट्यं' इति शीर्षिकया निबन्धमेकं लिखन्तु ।

२. पाठ्यांशसारांशं स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१. सम्भाषणात्मकमिदं पाठं कथारूपेण लिखन्तु ।

२. अधः दत्तपरिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

పూర్వం ఆంధ్రదేశంలో దేవశర్మ అను ఒక బుద్ధిశాలియైన బ్రాహ్మణుడు ఉండేవాడు. అతడు సర్వశాస్త్ర కోవిదుడు. కాని అతని పుత్రుడు మల్లినాథుడు సోమరియై చదువుకోలేదు. తండ్రి ఎంత ప్రయత్నించినా అతడు విద్య నేర్చుకోలేరు. పెద్దయ్యాక మల్లినాథునికి వివాహం జరిగింది. ఒకనాడు మల్లినాథుని భార్య తన భర్తను అజ్ఞాని అని పరిహసించింది. అపుడు దేశాంతరం వెళ్ళి పట్టుదలతో విద్యార్జన చేసి గొప్ప పండితుడై సంస్కృతకావ్యాలకు వ్యాఖ్యానం చేసి ఘనకీర్తి సాధించాడు. ఇతడు మన తెలుగువాడు.

ई. प्रशंसात्मकया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु।

देवालयेषु प्रतिदिनम् अन्नदानकार्यक्रमः अयोजितः भवति । तेन कानि प्रयोजनानि भवन्तीति लिखन्तु ।

III. भाषांशाः

१. पदजालाभिवृद्धिः

अ. अधः दत्तैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

प्रतीक्षणम्	ज्ञातपूर्वः	निर्मूलनम्	सत्वरम्

१. समाजे दुराचाराणां .... आवश्यकम् ।

२. दैवदर्शनार्थं .... कुर्मः ।

३. शाला .... गन्तव्या ।

४. श्वः विराम इति .... विषय एव ।

आ. यथोचितं योजयन्तु ।

१. अभ्यागतः	पापं ददाति
२. अतिथिः	पूजाम् अकरोत्
३. द्विजः	सखी
४. भग्नाशः	अज्ञातः
५. भार्या	भिक्षुकः

© SCERT not to be republished

इ. उदाहरणानुसारम् अधः दत्तैः पदैः स्वीयवाक्यानि लिखन्तु ।

उदा - दाता - धाता

दाता एव निर्धनानां धात्रा सदृशः ।

१. अम्बा - धेनुः

२. विद्या - धनम्

३. वृक्षः - कालुष्यम्

ई. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । तेषु वाक्येषु यस्य पदस्य पर्यायपदानि भवन्ति तानि क्रमशः लिखन्तु ।

१. रन्तिदेवस्य पत्नी विनयान्विता ।

२. रामस्य भार्या महासाध्वी ।

३. रन्तिदेवस्य धर्मपत्नी भर्तृवाक्यं पालयति स्म ।

४. सीता रामस्य सहधर्मचारिणी ।

५. कलत्रं मित्रमिव हितं करोति ।

६. सा पुत्रवती अतः जाया इति सार्थकनाम्नी अभवत् ।

उ. पाठे स्थितस्य 'अम्बा' इति पदस्य पर्यायपदानि लिखन्तु ।

२. व्याकरणांशाः

अ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । अवगच्छन्तु ।

प्रथमभागः	द्वितीयभागः
१. सदाशिवः उपवनम् अगच्छत् ।	सदाशिवः उपवनं गतवान् ।
२. गणेशः पाठम् अपठत् ।	गणेशः पाठं पठितवान् ।
३. संस्कृतशिबिरम् अहम् अगच्छम् ।	संस्कृतशिबिरम् अहं गतवान् ।
४. अध्यापिका संस्कृतेन एव अपाठयत् ।	अध्यापिका संस्कृतेन एव पाठितवती ।
५. भीमः बहु अखादत् ।	भीमः बहु खादितवान्
६. भवती पुस्तकम् अनयत् ।	भवती पुस्तकं नीतवती ।
७. विमानम् अचलत् ।	विमानं चलितवत् ।
८. बालाः प्रश्नान् अपृच्छन् ।	बालाः प्रश्नान् पृष्टवन्तः ।
९. नर्तक्यः नाट्यम् अकुर्वन् ।	नर्तक्यः नाट्यम् कृतवत्यः ।
१०. वृक्षात् पर्णानि अपतन् ।	वृक्षात् पर्णानि पतितवन्ति ।

उपरि लिखितानि प्रथमभागस्य वाक्यानि **'लङ्'** लकारयुक्तानि वाक्यानि ।
द्वितीयभागे स्थितानि वाक्यानि **'क्तवतु'** प्रत्ययान्तानि वाक्यानि ।
उभयोः मध्ये भेदं ज्ञातवन्तः वा ! अनयोः द्वयोरपि अर्थः समानः, भूतकालार्थः एव ।

© SCERT not to be republished

- अत्र लङ्लकारवाक्येषु लिङ्गभेदः न भवति । परन्तु पुरुषभेदः (प्रथम - मध्यम - उत्तम) भवति ।

'क्तवतुप्रत्ययान्तवाक्येषु लिङ्गभेदः भवति । पुरुषभेदः न भवति ।

यथा -	रामः	ग्रामम्	अगच्छत् ।
	त्वं	ग्रामम्	अगच्छः ।
	अहं	ग्रामम्	अगच्छम् ।
	रामः	ग्रामं	गतवान् ।
	त्वं	ग्रामं	गतवान् ।
	अहं	ग्रामं	गतवान् ।

क्तवतु प्रत्यये कृते लिङ्गभेदः

पुंलिङ्गे	**पठ्**	-	पठितवान्
स्त्रीलिङ्गे		-	पठितवती
नपुंसकलिङ्गे		-	पठितवत्
पुंलिङ्गरूपाणि		-	गुणवत् शब्द इव
स्त्रीलिङ्गरुपाणि		-	गौरीशब्द इव
नपुंसकलिङ्गरूपाणि		-	जगत् शब्द इव

1. अधः दत्तानि रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

१. नारायणः साहाय्यं (कृ + क्तवतु) ....

२. भक्ताः देवं (नम् + क्तवतु) ....

३. बालकाः कीडाङ्गणं प्रति (धाव् + क्तवतु) ....

४. जननी बालं (ताड् + क्तवतु) ....

५. तरुण्यः देवं (पूज् + क्तवतु) ....

६. ताः पत्रं (गृह + क्तवतु) ....

७. सा सत्यम् (वच् + क्तवतु) ....

८. चोराः धनं (चुर् + क्तवतु) ....

९. सर्पः बिलं (प्र.विश् + क्तवतु) ....

१०. सः अद्य विलम्बेन (आ + गम् + क्तवतु) ....

परियोजनाकार्यम्

अधः लिखितानि वाक्यानि पठित्वा तादृशानि कानिचन ध्येयवाक्यानि लिखित्वा भित्तिपत्रे प्रदर्शयन्तु ।

1. अन्नदानं परं दानम् ।
2. हस्तस्य भूषणं दानम् ।
3. दानेन भूतानि वशीभवन्ति ।

© SCERT not to be republished